

Nicolaas Matsier

Alice in Nederland

Over een paar vertaalmoeilijkheden

Nicolaas Matsier (1945) studeerde (bij elkaar opgeteld) zeven jaar klassieke talen en wijsbegeerte en schreef verhalenbundels als Oud-Zuid en Onbepaald vertraagd en de novelle De eeuwige stad. Daarnaast schreef hij kinderboeken als A is een aardappel en Ida stak een zebra over (Zilveren Griffel) en was hij een kleine twintig jaar redacteur van achtereenvolgens de literaire tijdschriften De Revisor en Raster. N. Matsier is een pseudoniem van T(jit) Reinsma, de naam die hij in Gesloten huis (Mekkaprijs, Bordewijkprijs) voor de hoofdpersoon gebruikte. Voor Het achtenveertigste uur kreeg hij de E. du Perronprijs. Ook publiceerde hij De bijbel volgens Nicolaas Matsier, een bundel beschouwingen over het Oude Testament, later gevolgd door Het evangelie volgens Nicolaas Matsier. Als ijveraar voor de auteursrechten van freelancers was hij een van de oprichters van de Freelancers Associatie. Hij vertaalde onder meer werk van A.J. Ayer, Stefan Themerson en Xenophon. Voor zijn vertaling van Alice in Wonderland & Achter de Spiegel werd hij genomineerd voor de Europese Aristeionprijs. Dit is een door de auteur voor VertaalVerhaal licht bijgewerkte versie van een essay dat oorspronkelijk verscheen in De Revisor (1989/4) en dat later opgenomen werd in de bundel Alice in Verbazië (2009).

Alice in Nederland

Over een paar vertaalmoeilijkheden

Hoe vaak is *Alice's Adventures in Wonderland* eigenlijk vertaald, in het Nederlands? Dat was de vraag die ik me destijds stelde toen ik bijna klaar was met mijn eigen vertaling van dat boek. Nu wilde ik wel eens weten hoe mijn voorgangers het ervan afgebracht hadden – om, als anderen betere oplossingen hadden gevonden voor de vaak breinbrekende problemen, daarvan eventueel onbeschroomd gebruik te maken.

Tenminste, zo had ik mij dat voorgesteld. Maar het pakte anders uit; ik heb geen vondsten overgenomen. Op de een of andere manier deed zich de mogelijkheid daartoe niet eens voor. Waarschijnlijk hanteert iedere vertaler een eigen, strak coördinatenstelsel, dat evenzeer voortkomt uit het karakter van het te vertalen werk als uit de mogelijkheden van de vertaler. Dit coördinatenstelsel maakt zeer nauwkeurig uit welke taal wel, en welke taal geen toegang krijgt. Taal, in de zin zowel van register en idioom als van syntaxis en ritme, is persoonsgebonden. Dat is zelfs in die mate het geval, zo bleek mij, dat het zo goed als nooit voorkomt dat ook maar één willekeurige zin, vertaald uit hetzelfde oorspronkelijke werk, bij twee vertalers tot dezelfde vertaling leidt.

De vraag hoe vaak *Alice in Wonderland* feitelijk vertaald is, lijkt op het eerste gezicht eenvoudig te beantwoorden. Maar wie op zoek gaat, weet nauwelijks wat hij zich op de hals haalt. Ik heb me achtereenvolgens begeven, in Amsterdam, naar de Openbare Bibliotheek en de Universiteitsbibliotheek; en in Den Haag naar het Nederlands Bibliotheek en Lektuur Centrum en de Koninklijke Bibliotheek. Bovendien heb ik me mogen vermeien in de bonte verzameling *Alices* en aanverwanten (in diverse talen) van tekenaar Joost Roelofs, een kleine tweehonderd boeken.

Pas nadat – en doordat – ik mijn bevindingen in het tijdschrift *De Revisor* (1989/4) gepubliceerd had, heb ik de hand weten te leggen op de uitstekende bibliografie van Nederlandse *Alice*-uitgaven die Mary Boxen in 1982 gepubliceerd heeft in het onregelmatig verschenen periodiek *Wauwelwok* van het Nederlands Lewis Carroll Genootschap. Van haar prachtige precisie is dankbaar gebruik gemaakt.

DE HEL

Wie in goed vertrouwen af zou gaan op titelpagina's en zich vooralsnog het hoofd niet breekt over de eventuele verschillen tussen vertalen, navertellen en bewerken, komt al gauw tot een aantal van minstens vijfendertig Nederlandse *Liesjes*, *Elsjes* en *Alices*.

Maar het zal de verbaasde onderzoeker onmogelijk kunnen ontgaan dat deze *Liesjes*, *Elsjes* en *Alices* – net als de hoofdpersoon zelf – aanzienlijk kunnen krimpen en uitzetten: in tekstomvang. Hetgeen meteen een allereerst, primitief, criterium

oplevert. Wat ook de aanduiding op de titelpagina mag zijn, een *Alice* in zeg maar tien bladzijden, dat kan geen vertaling zijn. Net zomin als een *Alice* die uitgegroeid blijkt te zijn tot een boek van wel twintig hoofdstukken in plaats van de oorspronkelijke Engelse twaalf.

Zo zijn er met de regelmaat van de klok uitgaven verschenen die voortborduren op een editie die zelf weer een bijproduct was van Walt Disney's tekenfilm uit 1951. Dat zijn in feite prentenboeken, hooguit voorzien van een anonieme, flinterdunne, navertelde tekst. In zo'n uitgaafje (bijvoorbeeld van de Hema) zien we Alice op pagina één direct in een boom klimmen. Actie! Want wat moet een film met een zich vervelend, stilzittend meisje? Een meisje, toegegeven, dat zelf klaagt over boeken waarin geen plaatjes staan en geen gesprekken.

Zo zijn er heel wat tot strip omgebouwde *Alices*.

Deze traditie van het op maat snijden is overigens van respectabele ouderdom: de oudste Nederlandse *Alice* is er direct al een van de kortwiekende soort geweest, het anoniem en zonder jaaraanduiding verschenen *Lize's Avonturen in het Wonderland*, waarschijnlijk gepubliceerd in 1875.

Deze Nederlandse afgeslankte prentenboekuitgave heeft er waarschijnlijk toe bijgedragen dat Carroll zelf in 1880 met zijn *Nursery Alice* kwam, als het ware het geautoriseerde slechte voorbeeld van een tekst die neerhurkt voor onze kleinen.

De vraag is: waar ligt de grens tussen enerzijds vertalen, en bewerken respectievelijk navertellen anderzijds? Helaas, een precieze grens is er niet. Prentenboek en strip en pop-upboek vormen slechts het ene uiteinde van een continuüm dat via de beknotte dan wel uitgebreide, hier navertelde, daar vertaalde *Alices* doorloopt tot en met de min of meer getrouwe, min of meer complete vertalingen.

HET VAGEVUUR

Er bestaat ook een soort vagevuur van over het algemeen hoogst non-descripte uitgaven, waarvan nauwelijks vast te stellen valt wie zelfs maar de uitgever was, waar en wanneer het boek verscheen, wie het vertaalde, en wie de illustraties voor zijn of haar rekening nam; als het om slechts één illustrator/trice gaat – meer dan eens kun je, in hetzelfde boek, drie verschillende handen door elkaar heen in de weer zien.

Ik heb een *Alice* gezien, uitgegeven volgens de titelpagina door Kaha, Buchvertriebsgesellschaft mbH en, een bladzijde verderop, door Uitgeverij A.B.C. Publications, Nieuwe Uilenburgerstraat 3, Amsterdam 1011 LM. Hetgeen een *terminus post quem* verschaft: in elk geval na de invoering van de postcode. Verder ontbreekt elke aanduiding: geen jaar, geen vertaler, geen illustrator. Op de erbarmelijke tekeningen is Alice' toverflesje te zien met een Duits opschrift, *Trink m...*

Ik noem er hier een stuk of tien, soms zonder, soms met jaar, alfabetisch geordend op de naam van de vertaler. Uitgeverij Geka, Alphen aan de Rijn ('aan de Nederlandse jeugd verteld door ANKIE AALBERS'), z.j. Uitgeverij Casterman ('bewerkt

door K. VAN GELDEREN'), z.j. Uitgeverij Kluitman, Alkmaar ('naverteld door COK GRASHOFF'), z.j. Zuid-Nederlandse Uitgeverij, Antwerpen, 1966, respectievelijk Centrale Uitgeverij, Amsterdam ('Nederlandse bewerking van F. HEERESMA'), z.j. Goede Lectuur, Amsterdam ('naverteld door HENRI VAN HOORN'), z.j. Thieme, Zutphen ('naverteld door MARIANNE VERHAGEN'), 1987. Wolters Noordhoff, Groningen ('bewerkt door B. WESTERVELD'), 1924.

Het is ondoenlijk de lezer een idee te geven van de terneergeslagenheid die zich van de onderzoeker meester maakt, met zo'n uitgave in handen. Het is alsof je iemand gekend hebt in de kracht van zijn of haar leven, gave huid, glanzende ogen, welvarende haardos, expressief en onderhoudend, om diezelfde persoon volkomen verwaarloosd terug te zien, oud, de huid in plooiën, de geestkracht geweken, dement, een wrak.

Ik weet natuurlijk wel hoe dat komt. Het boek is al een hele tijd vrij van rechten, het is een alom bekende titel, een klein beetje handel zit er altijd wel in. Maar wat een verdriet. De genoemde vertalingen/bewerkingen hebben in elk geval gemeen dat ze genadeloos met de tekst omspringen. Meestal zijn de gedichten spoorloos verdwenen, vaak ontbreken er hoofdstukken, en ook anderszins is men erin geslaagd de moeilijkheden met een grote boog te omzeilen. Maar genoeg over het vagevuur.

DE HEMEL

Voor zover mij bekend zijn er een stuk of twaalf meer serieuze Nederlandse vertalingen verschenen. Ik som ze chronologisch op.

ELEONORA MANN, *Alice in het land der Droomen*, Amsterdam, [1890].

R. TEN RAA, *Alice's avonturen in het Wonderland*, Leiden, 1899. Deze vertaling, zo bleek me, is ten minste tweemaal opnieuw verschenen, bij verschillende uitgevers, zonder vermelding van de naam van de vertaler: bij Hepkema, Heerenveen, z.j. (circa 1910), en in Amsterdam, 1920, bij een niet nader genoemde uitgever.

Deze vertaling van Ten Raa is in zo'n hoge mate rechtstreeks overgeschreven door ANTOINETTE VAN DIJK (Amsterdam, 1929) dat er van plagiaat gesproken kan worden.

Vóór de oorlog was het met de auteursrechten – voor zover die bestonden – nogal droevig gesteld. De vertaling van Ten Raa is in elk geval heel invloedrijk geweest. Zijn vertalingen vooral van de gedichten van Carroll zijn schaamteloos – dat wil zeggen zonder bronvermelding – door de een na de ander overgenomen.

M.C. VAN OVEN-VAN DOORN, *Alice's Avonturen in Wonderland*, Den Haag, 1934. Deze vertaling (met oorspronkelijke illustraties van Rie Cramer) is vele malen herdrukt in de serie Oud-Goud, waar zij – althans op de titelpagina – ten onrechte op naam is gebracht van P. de Zeeuw ('naverteld door'). Die aanduiding is onjuist: het is echt een vertaling.

ALFRED KOSSMANN EN C. REEDIJK, *De avonturen van Alice in Wonderland*, Rotterdam, 1947. Tot op heden in druk. Een kleine halve eeuw was dit de enige vertaling van de beide avonturen van Alice (zowel *Wonderland* als *Spiegelland*) in onze taal. Daaraan kwam een eind in 1994, toen mijn vertaling van *De avonturen*

van *Alice in Wonderland & Achter de Spiegel* verscheen.

TINY MULDER, *Alice yn Wûnderlân*, Ljouwert, 1964. Ik weet wel dat Fries geen Nederlands is. Dat ik deze vertaling hier toch noem, komt voort uit chauvinisme. Een grootmoeder van de Friese schrijfster (poëzie, proza, kinderboeken) Tiny Mulder en een grootvader van mij waren zus en broer, zoals verderop nog even ter sprake zal komen.

HANS ANDREUS, *Eva's groot vertelboek*, [Haarlem,] 1968. Bevat *Alice in Wonderland*, samen met een tiental eveneens door hem vertaalde *Sprookjes van Andersen*. Illustraties Janet en Anne Grahame Johnstone. Aan een door mij in *De Revisor* geslaakte noodkreet is het te danken dat ik in het bezit ben gekomen van maar liefst twee exemplaren van Andreus' vertaling, die als van de aardbodem verdwenen leek. Zij was in geen enkele bibliotheek te vinden – zelfs niet in de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage, waarvan de *Alice*-liefhebber dr. C. Reedijk, de compagnon-vertaler van Kossmann, lange tijd directeur was.

De Geïllustreerde Pers (waarin De Spaarnestad is opgegaan nadat het damesblad *Eva* zelf weer was overgegaan naar laatstgenoemde uitgeverij) bezat geen exemplaar en waarschijnlijk ook geen archief.

Ook Hans Andreus' toenmalige biograaf-in-spe, Jan van der Vegt, aan wie ik een van mijn twee exemplaren cadeau deed, was destijds niet op de hoogte van deze vertaling door Andreus. Het is, zeker als we in aanmerking nemen hoeveel kwakzalvers zich als vertalers hebben opgeworpen, betreurenswaardig dat de vertaling van Andreus zo volstrekt in de vergetelheid is geraakt.

FRANS VERACHTERT, *Alice in Wonderland*, 1975. Dit is er een die ik alleen van horen zeggen ken, via Casper Schuckink Kool en Mary Boxen, op wier beider gezag ik aanneem dat het een 'below-average translation' is.

GONNE ANDRIESE-VAN DE ZANDE, *De avonturen van Alice in Wonderland*, Baarn, 1976.

EELKE DE JONG, *De avonturen van Alice in Wonderland*, Amsterdam, 1982.

NICOLAAS MATSIER, *De avonturen van Alice in Wonderland*, Amsterdam, 1989. Illustraties van Anthony Browne.

CAREL ALPHENAAR EN PAUL VERMEULEN WINDSANT, *Alice Alice*, 1990. Hoewel dit strikt genomen geen vertaling is, eerder een autonome bewerking, gemaakt met het oog op een reeks toneelvoorstellingen, spreiden Alphenaar en Vermeulen Windsant zo veel inventiviteit tentoon dat hun aanwezigheid hier gerechtvaardigd is.

NICOLAAS MATSIER, *De avonturen van Alice in Wonderland & Achter de Spiegel*, Amsterdam, 1994.

SOFIA ENGELSMAN, *De avonturen van Alice in Wonderland*, Haarlem, 1999. Illustraties Helen Oxenbury.

SOFIA ENGELSMAN, *Alice in Spiegelland*, Haarlem, 2006. Illustraties Helen Oxenbury.

PETER BULTHUIS, *De avonturen van Alice in Wonderland & Spiegelland*, Rotterdam, 2006. Dit is een bewerking resp. hervertaling van die van Reedijk en Kossmann.

AKKIE DE JONG, *Alice in Wonderland*, Leidschendam, [2006].

COMPLEETHEID

Alice is dus een keer of twaalf vertaald (en het vervolgvontuur driemaal). Het opdrachtgedicht ontbrak voorheen nogal eens in de vertalingen (Eelke de Jong, Hans Andreus, Kossmann en Reedijk, Ten Raa). Ten Raa, die voor het overige een zeer goede vertaling leverde, heeft een compleet hoofdstuk verdonkeremaand, het tiende, dat tot de twee moeilijkst vertaalbare van *Alice* gerekend moet worden. Kossmann en Reedijk laten de laatste anderhalve pagina zomaar weg. Peter Bulthuis heeft in zijn nieuwe vertaling in beide omissies voorzien. Al met al lijkt het erop alsof er tegenwoordig toch wat strikter vertaald wordt dan vroeger.

TRANSPONEREN

Waar beginnen de vertaalproblemen eigenlijk? In feite meteen al bij de titel. Vrijwel iedere vertaler heeft het boek in meerdere of mindere mate getransponeerd naar het Nederlands, en equivalenten gezocht ook voor de namen van de personages – maar betrekkelijk zelden voor de naam van de hoofdpersoon, ‘*Alice*’ zelf. Hoe komt dat?

Ten eerste heeft de titel inmiddels iets van een monument – daar blijf je van af. Bovendien zal de uitgever je zien aankomen, met welk schitterend bedenkensel dan ook. Wie brengt er graag een boek in de handel dat niet direct duidelijk maakt dat het een vertaling is van *Alice in Wonderland*? Dat geldt voor beide elementen in de titel: de meisjesnaam en de naam van het ‘land’.

Dat het in ‘*Wonderland*’ naar mijn idee minder om ‘wonder’, in de zin van mirakel, dan om ‘verwondering en ‘verbazing’ gaat, heb ik in een eerder stuk, ‘*Alice in Verbazië*’, al even aangeduid. Het werkwoord ‘to wonder’ duidt een karakteristieke activiteit van *Alice* aan. Aan deze voornamelijk cognitieve activiteit wijdt zij zich tientallen malen. In dat woord ‘*Wonderland*’ zit naar mijn idee dus niets sprookjesachtigs of miraculeus. Preciezer, zij het misschien niet fraaier, zou het zijn om het woord te vertalen met ‘*Verbazië*’. Het woord was, toen Carroll het in zijn boektitel gebruikte, nagenoeg een neologisme.

Ik heb de titel toch maar met rust gelaten, op grond van het al aangeduide respect voor het monument, en omdat uitgevers bepaald niet enthousiast reageerden wanneer ik de kwestie ter sprake bracht.

Maar voor de rest hebben vrijwel alle vertalers *Alice* tot op zekere hoogte naar het Nederlands getransponeerd. Het boek laat dit niet alleen toe, het vereist dat. Maar misschien moet ik dit vage begrip, ‘transponeren’, eerst verduidelijken.

Een vertaler van een zonder meer in een bepaald land gesitueerd boek zal het wel uit zijn hoofd laten om namen van personages, geografische namen, munteenheden te gaan ‘meevertalen’, ofwel transponeren. De personages maken immers letterlijk deel uit van een taalgebied. Maar met Carrolls protagonisten is dat anders. Zij zijn veel meer van louter taal gemaakt, om zo te zeggen, dan de meer gebruikelijke personages die romans bevolken, en de taal waarvan ze gemaakt zijn is niet werkelijk lokaal gebonden.

Geografische aanduidingen die dicteren waar de avonturen zich afspelen zijn er niet of nauwelijks. Ook al weten de lezers misschien dat de rivier waarop de schrijver met de drie meisjes Liddell in het opdrachtgedicht roeit de Theems is, de naam valt niet. En de locatie doet er in feite niet toe. Ook de Cheshire Cat is een dier dat eerder een – in de vergetelheid geraakt – spreekwoord belichaamt (hoewel ook dat niet erg vaststaat) dan dat het verwijst naar het gelijknamige Engelse graafschap.

Hoe Engels is *Alice* op de keper beschouwd? Heel Engels, als we in aanmerking nemen hoeveel tere plekken van de Engelse samenleving er op de korrel genomen worden: sportregels en sportiviteit, de kostschool, de thee, het koninklijk hof, de juryrechtspraak en zo meer. Maar tegelijk moet geconstateerd worden dat Carroll die instituties overstijgt door de grondige manier waarop hij hun bestaan *ad absurdum* voert. Juist die eigenschap van Carrolls werk maakt dat het grenzen kan passeren zonder al te veel kleerscheuren op te lopen.

Goed – transponeren dus, maar in welke mate? Ten Raa en De Jong gaan soms heel ver. Ten Raa bijvoorbeeld voert rustig een Scheveningen op, waar Carroll het alleen maar over een anonieme, generieke badplaats heeft. Eelke de Jong maakt van de Treacle Well – waarover zo meteen nog meer – een Haarlemmer Olieput. Op zichzelf een heel mooie vondst, vind ik, maar wel erg nadrukkelijk Nederlands.

Toch lijkt volledig ontengelsen en ontnegentiende-eeuwsen niet in voldoende mate te kunnen lukken om dat consequent te willen nastreven. *Alice* blijft in allerlei opzichten een Brits en een negentiende-eeuws boek. De vertaling moet dus maar liever een beetje zweven wat tijd, plaats en omgangsvormen betreft.

Voor de rest blijft het een kwestie van afwegen of men transponeert. Hoe men dat doet, is voornamelijk een kwestie van smaak of voorkeur. De Muis vertelt in hoofdstuk twee het droogste wat hij weet om zijn druipende en rillerige gehoor (dat zojuist nog rondzwom in het door Alice geschreide Tranenmeer) droog te krijgen. Het verhaal als handdoek, zou je kunnen zeggen. Bij Carroll zelf wordt de droogte geleverd door een passage in geschiedenisboekjestaal over Willem de Veroveraar. Ten Raa houdt die gewoon aan, wat misschien wel *erg* droog is, voor Nederlandse lezers.

Bij Kossmann en Reedijk wordt de vrede van Munster gesloten, en komen de Zeven Verenigde Nederlanden tot stand. Hans Andreus laat de graven van het Hollandse huis aantreden. Bij Gonne Andriessse-Van de Zande vaart Jan Huygen van Linschoten rond de Noord. Bij Eelke de Jong worden Nederland en België in 1815 samengevoegd. Sofia Engelsman zoekt het in de eerste jaren van de Tachtigjarige Oorlog. Zelf heb ik de gelegenheid te baat genomen om eens wat te citeren uit een leerboek van wijlen mijn vaders hand. Ik laat de Fransen ons land binnen trekken en de Bataafse Republiek stichten. Zo wordt er in ieder geval nog wat veroverd, en het sluit mooi aan bij het Frans waarin *Alice* zich al heeft gericht tot de Muis.

Men doet maar, zal de lezer waarschijnlijk denken, en zo is het ook. Hier bevinden we ons nog in het gebied van de gemakkelijk oplosbare problemen.

Anders is het met de gedichten van Carroll. Daar is het probleem van de transpositie het grootst en principieel ook het onoplosbaarst. Als vertaler ben ik het meest beducht geweest, van tevoren, niet voor de vele onvertaalbare en soms reddeloze woordspelingen, maar voor Carrolls poëzie. Daar heb ik me dan mooi in vergist.

Men zou de gedichten van Carrolls *Alice* naar drie categorieën kunnen onderscheiden, waarbij de eerste categorie dan louter en alleen uit het opdrachtgedicht bestaat. (In *Through the Looking-Glass* zijn er nog een paar van dat genus te vinden.) Dat opdrachtgedicht is een betrekkelijk serieus, misschien licht sentimenteel gedicht waarin de totstandkoming van het verhaal wordt geschetst: hoe er geroeid wordt, hoe de meisjes bedelen om een verhaal, en hoe dat ondanks de lome warmte verteld wordt. De moeilijkheden zijn hier louter technisch: hoe handhaaf ik het rijmschema, terwijl ik me zo goed en zo kwaad als het gaat bind aan de inhoud? Zeven strofen van telkens zes regels, met rijmschema abcbdb: geen bagatel, maar wel degelijk oplosbaar.

Een andere categorie is die van het pure nonsensgedicht, met als uitsluitende auteur Carroll zelf. Een goed voorbeeld is het gedicht ‘They told me you had been to her’ uit het slothoofdstuk, ‘Alice’s Evidence’; het gedicht dat dienst moet doen als bewijsmateriaal in de rechtszaak. Want wie heeft de taartjes gestolen? Maar met dit gedicht in de hand valt alles te bewijzen wat men maar wil.

De meeste vertalers lukt het wel met dit gedicht, omdat het rekbaar genoeg is om met behoud – plusminus – van de ‘inhoud’ zo veel kanten op te kunnen dat de beraamde rijmwoorden onnadrukkelijk hun werk kunnen doen. De voornaamste moeilijkheid is dat bepaalde regels, die een belangrijke rol spelen in de mono- en dialoog van en met de Hartenkoning, zo vertaald moeten zijn dat de vereiste grappen gemaakt kunnen worden.

Een voorbeeld daarvan. In de tweede regel van de strofe

My notion was that you had been
(Before she had this fit)
An obstacle that came between
Him, and ourselves, and it.

moet ‘fit’ iets als woedeaanval betekenen. De regel wordt geciteerd door de Hartenkoning, die vervolgens aan zijn echtgenote – die doorlopend woedend is en iedereen wenst te laten onthoofden – vraagt: ‘You never had fits, my dear, I think?’ ‘Nooit!’ antwoordt de Koningin furieus, terwijl ze een inktpot naar de arme Hagedis smijt. Waarop de Koning weer: ‘Then the words don’t *fit* you.’ Met die woordspeling moet de vertaler iets aanvangen. Al valt dit eigenlijk al onder het hoofdje ‘puns’, waarover zo meteen meer.

Toch verbleken de tot nog toe genoemde twee categorieën van gedichten, in vertaalmoelijkheid, bij de derde: die van de parodieën. De keuze die je daar als vertaler moet maken, is radicaler en hoe dan ook uitzichtlozer. Het probleem is dat

de gedichten die Alice moet ‘opzeggen’ maar hopeloos ‘verhaspelt’ verwijzen naar zoete, opvoedkundige versjes die intussen ruimschoots in vergetelheid zijn geraakt, ook voor de huidige Engelse lezer – laat staan de Amerikaanse. Om van de lezers van vertalingen maar te zwijgen.

Nabokov, die *Alice in Wonderland* in het Russisch heeft vertaald, schijnt de totale transpositie bedreven te hebben. Hij heeft net zo lang gezocht tot hij min of meer vergelijkbare gedichten uit de Russische traditie vond, om die onherstelbaar te gaan verbeteren. Hoe goed hij daarmee is uitgekomen, ik kan het helaas niet beoordelen. Maar ik acht het een zo goed als onuitvoerbare mogelijkheid, in het Nederlands.

Wat voor originelen zou de vertaler moeten gebruiken? Al evenzeer vergeten versjes? Waarvan de grap dan – voor zover de verwijzing zoek is geraakt – evenmin zal worden ingezien? Of moet hij zich juist bedienen van een nu nog min of meer bekende liederenschat als die van Kinderen voor Kinderen of K3? Er zijn een paar vertalers die het nu en dan beproefd hebben – naar mijn smaak met onvoldoende resultaat.

Ik geef een voorbeeld. Carroll neemt twee strofen lang een gedicht op de korrel van de achttiende-eeuwse theoloog Isaac Watts, afkomstig uit de bundel *Divine Songs for Children*. Ik citeer nu achtereenvolgens een strofe van Watts, één van Carroll, en de transpositie van mevrouw Van Oven-Van Doorn (die het op zichzelf uitstekende idee had om zich te bedienen van de Nederlandse sinterklaasliederenschat).

How doth the little busy bee
Improve each shining hour,
And gather honey all the day
From every open flower!

How doth the little crocodile
Improve his shining tail,
And pour the waters of the Nile
On every golden scale!

Zie ginds komt de stoomboot uit kattenland aan,
Ik zie Kater Mauw op een driewieler gaan.
Hoe huppelt hij minzaam het dek op en neer!
Hoe zwaait hij als een bromtol al heen en al weer!
Hij wuift met zijn schooltas en roept ons al toe:
Wie aan mijn staart trekt, krijgt vast met een roe!

Ik ben van het idee afgestapt, na het een poosje uitgeprobeerd te hebben (aan pogingen tot transpositie van het bovenstaande krokodillengedicht heb ik twee doelloos geworden parodieën op Hiëronymus van Alphen overgehouden). Vervolgens bleken Carrolls parodieën – tot mijn grote verrassing – over het algemeen redelijk vertaalbaar te zijn zonder dat de smaak van het oorspronkelijk geheel verloren ging.

Eén verzuchting over die gedichten wil ik nog kwijt. Tobbend met Carroll, het commentaar van Martin Gardner, het werk van Van Alphen en anderen, en dagenlang op jacht in het *Retrograde woordenboek* – het omvangrijkste rijmwoordenboek van het Nederlands: hierin staat de grote Van Dale, alfabetisch op laatste (voorlaatste, enzovoort) letter – heb ik het vaak betreurd dat de aangewezen dichter uit onze eigen negentiende eeuw, De Schoolmeester, onze letteren niet verrijkt heeft met een vertaling voor de Nederlandse eeuwigheid. Totdat ik erachter kwam dat De Schoolmeester al zeven jaar voor de publicatie van Alice overleden was.

DE PUNS

Zoals ik al zei, is het vooral op het punt van de talrijke *puns* (woordspelingen) dat de vertaler, veelal na diverse hernieuwde stormlopen, in het stof bijt. Daar waar zo'n effectief gebruik wordt gemaakt van allerhande mogelijkheden tot Engels 'Opperland's' is het vroeg of laat afgelopen met wat het Nederlands – in vertaling – vermag. De vertaler heeft zijn best gedaan, beziet de kleerscheuren, en likt zijn wonden.

Ik wil die puns hier in een drietal typen onderbrengen, zonder dat er overigens een rechtstreeks verband is met de moeilijkheidsgraad voor de vertaler; die loopt in alle gevallen van vrij groot tot onoverkomelijk. Type één is het geval van de homoniemen (identiek gespelde woorden, met verschillende, uitgebuite, betekenissen), respectievelijk van woorden, zoals 'treacle', met zo ver uiteenliggende betekenissen dat ze kunnen botsen. De Zevenslaper vertelt een verhaal over de Treacle Well, op welks bodem drie zusjes wonen. Een Treacle Well is een medicinale bron; treacle betekent ook stroop. De meisjes wonen dus onder in een stroopput. Waar moet de vertaler het zoeken?

Een letterlijke stroopput, in het Nederlands, vind ik maar niks. Eelke de Jong blijktbaar ook niet, gezien zijn erg aardige vondst: de Haarlemmer Olieput. Toch heb ik hem niet overgenomen, ten eerste omdat hij me te Nederlands is, te gelokaliseerd. In de tweede plaats omdat Haarlemmer Olie louter en alleen medicijn is, terwijl een Treacle Well – stel je toch eens voor: een letterlijke stroopbron – voor kinderen een luilekkerlandachtige aantrekkingskracht moet hebben. Dus heb ik gezocht naar putten en bronnen die zich min of meer laten verbinden met lekkers; in mijn vertaling is het een suikerwaterput geworden.

Dezelfde passage levert nog meer problemen op. Want wat doen de drie meisjes daar onder in die put? Wel, ze putten (*draw*, staat er in het Engels, maar daar speelt op cruciale momenten de betekenis *tekenen* mee). Wat putten ze? Dingen die met een M beginnen, zo antwoordt de Zevenslaper. Waarom met een M? vraagt Alice. Waarom niet? luidt het nonchalante antwoord. Er volgt een prachtige opsomming van dingen, althans woorden met een M.

De passage heeft in diverse vertalingen tot aardige oplossingen geleid. Bij de één wordt er 'geput', bij de ander 'opgehaald', en bij weer anderen 'geschept'. Sommigen slagen er bovendien in om het element 'tekenen' (Peter Bulthuis) respectievelijk

‘schilderen’ (Sofia Engelsman) mee te nemen. Men kiest de beginletter van de te putten, de op te halen, de te scheppen zaken met het oog op de meest ‘passende’ uitdrukking. Ten Raa laat kracht putten, te midden van woorden met een K, Van Oven-Van Doorn laat herinneringen ophalen, te midden van woorden met een H, Kossmann en Reedijk laten behagen scheppen, te midden van woorden met een B.

Bij Carroll put en tekent men (met stroop): ‘mouse-traps, and the moon, and memory, and muchness – you know you say things are “much of a muchness” – did you ever see such a thing as a drawing of a muchness?’ Waarbij ‘much of a muchness’ zoveel betekent als ‘lood om oud ijzer’. Om iets van een hopelijk vergelijkbare aardigheid te behouden heb ik een ‘meer van hetzelfde’ opgevoerd; Sofia Engelsman benut de uitdrukking ‘dat smaakt naar meer’.

Type twee, nauw verwant, is wat ik maar noemen zal het geval van de auditieve homoniemen: voor het oor hetzelfde woord, maar anders gespeld. Deze komen in het Engels veel frequenter voor dan in het Nederlands. Vergelijk bij ons ‘hard’ en ‘hart’. Ik noem weer een voorbeeld van een consequentierijke pun: de grap met het verhaal (tale) in de vorm van de muizenstaart (tail).

De Muis legt Alice uit waarom hij zo bang is voor katten en honden. *Mine is a long and a sad tale*, zo begint hij. Alice vat dit (auditief en visueel, want ze kijkt tegelijk naar zijn staart) op als: *Mine is a long and a sad tail*, dus zegt ze: Tja, lang is ie wel, maar hoezo droevig? De Muis slaat geen acht op haar bizarre vraag, maar vertelt zijn verhaal (tevens een gedicht), dat Alice zich al luisterend voorstelt als een muizenstaart – die de lezer in typografische vorm voor zich ziet.

Men heeft alweer zeer verschillende oplossingen bedacht voor dit nijpende probleem, zonder dat er nu één als bijzonder geslaagd kan gelden. Ook dit is zo’n plek waar de vertaler er maar het beste van moet zien te maken. De aardigheid van het origineel, waar zowel het oor als het oog het zijne krijgt, is ver te zoeken. De een doet iets met een droeve staa(r)t, de ander braadt de boter uit een tweede betekenis, in het Nederlands, van ‘staart’ (werkwoordsvorm van staren), weer een ander benut één of meer uitdrukkingen in de trant van verhaal-met-een-staartje, of het-vergif-zit-in-de-staart.

Het is allemaal niet om over naar huis te schrijven. Uitgaande van de betrekkelijke reddeloosheid, acht ik die vertalingen nog het beste die de lezer langs de moeilijkheid loodsen zonder hem zo zeer te verbazen dat hij zich gaat afvragen: wat mag hier in godsnaam gestaan hebben in het Engels? Onopvallendheid, als het op één na hoogste doel – iets anders zit er niet op.

Ik geef nog een voorbeeld van een hoe dan ook hopeloos stemmende moeilijkheid: de kwestie van de whiting/wijting, in het tiende hoofdstuk, ‘The Lobster Quadrille’. Alice wordt, door de Griffioen, gevraagd of zij weet waarom een ‘whiting’ zo heet. Daar heb ik nog nooit over nagedacht, zegt Alice. ‘*It does the boots and the shoes,*’ the Gryphon replied very solemnly: Daarmee worden de schoenen en de laarzen gedaan...

Wat een ellende: een heel dialogje dat als een nachtkaaars uit dreigt te gaan. Want, inderdaad, whiting kan witsel betekenen... Wat Kossmann en Reedijk hebben gedaan, is whiting door witvis vertalen, met als voordeel dat de grap zo’n beetje blijft

werken. Het misschien maar kleine bezwaar is dat met witvis een klasse van vissen wordt aangeduid, en niet een soort.

Wat heb ik zelf gedaan? Ik heb in Van Dale gelezen dat ‘wijting’, net als het Engelse whiting, de gewenste tweede betekenis kan hebben: ‘fijn geslempt krijt, gebruikt door ververs en glazenmakers’. Hoera! Of niet hoera?

Ik vrees dat mijn vertaling bij sommigen de indruk heeft gewekt dat ik zelfs niet begrepen heb welke grap ik moest vertalen. Mismoedig kan de vertaler zich dan op Van Dale beroepen. Maar het is een pyrrusoverwinning. Want geef maar toe: wat maakt het uit, zo’n woordenboekbetekenis die niemand, laat staan een kind, kent. Woordenboek is geen excuus! In een volgende druk (1994) heb ik die witvis alsnog toegang verleend.

Dit gedoe met die wijting kan tevens als voorbeeld dienen van een passage waar zelfs het op één na hoogste doel – onopvallendheid – niet gehaald wordt.

Categorie drie, de omvangrijkste, bestaat uit woordspelingen van allerlei aard zonder dat er van homonymie sprake is. Ik som er enkele op. Direct na de zojuist besproken passage – wijting als witsel – stelt Alice de verstandige vraag: Maar waar worden die onderzeese schoenen dan van gemaakt? ‘Soles and eels, of course,’ antwoordt de Griffioen kortaf. Arme vissen: tong en aal, gebruikt voor hakken en zolen. Sole: tong/zool, en (h)eel: aal/hak. Wat te doen? Hele passage weglaten, zoals menige vertaler heeft gedaan?

Achter de uiteindelijke keuze, oplossing, of noodsprong, gaat soms een langdurig, vindingrijk, wanhopig zoek schuil, in visgeleerde naslagwerken en elders – waarvan de onschuldige lezer uiteraard geheel onkundig blijft. Weglaten of een vondst van een ons – soms maakt het niet al te veel uit, helaas. Tantaliserend werk blijft het, want natuurlijk is er altijd een soort fata morgana werkzaam geweest, voor het geestesoog van de zwoegende vertaler: een wijkend verschiet van de veelbelovende inval.

Vergelijkbaar, uit een oogpunt van vertalersverdriet, is de kwestie van de tortoise. Waarom – zo wil Alice van de Nepschildpad weten – werd jullie onderzeese onderwijzer eigenlijk Tortoise genoemd terwijl hij in werkelijkheid een Turtle was? Waarbij de lezer dient te weten dat het eerste dier een land- en het tweede een zeeschildpad is; welk onderscheid in het Nederlands met twee aparte benamingen niet eens gemaakt kan worden. Het kribbige antwoord dat Alice op haar vraag krijgt, is: ‘Because he taught us’. Tortoise – taught us, dus.

De een vertaalt ‘omdat we het land aan hem hadden’ – landschildpad, nietwaar? –, wat waarschijnlijk wel eens leuk is geweest, maar nu toch wel erg bedaagd Nederlands is. Een ander (ik) redt zich met een Scheldpad. Curieus genoeg komt dat heel dicht in de buurt van wat Ten Raa gedaan heeft, zag ik toen ik mijn vertaling al afhad – een mooi geval van ogenschijnlijke ontlening, terwijl twee vertalers, negentig jaar van elkaar verwijderd, dezelfde – of ongeveer dezelfde – vondst hebben gedaan.

Toen ik Martin Gardners *Annotated Alice* vertaalde, had ik de Duitse vertaling ernaast liggen. Ook mijn Duitse collega Günther Flemming, zag ik, had een scheldpad in het leven geroepen. In een aflevering van de *Wonderland-Spiegel*

(november 1994) stond een aardige bespreking, door Franke Koksma, van de Friese vertaling van Tiny Mulder. Die werd vergeleken met diverse andere vertalingen (Duitse, Franse, Nederlandse). De auteur stelt zich voor een gróót aantal vertaalde puns naast elkaar te zetten, om zo in kaart te brengen ‘wie door wie bij het vertalen geïnspireerd zou kunnen zijn. Hij vervolgt met de vraag: ‘Zou je zo’n inspiratie-relatie tussen Matsier [...] en Tiny Mulder aannemelijk kunnen maken?’

Een grappige vraag. Het was in datzelfde jaar, 1994, dat ik die vertaling van Tiny Mulder voor het eerst onder ogen kreeg, voorzien van de opdracht: ‘foar Tjit Reinsma fan Tiny Mulder. Myn beppe wie in Reinsma. Is der in Alice-gein in de Reinsma-familie?’

Hier dien ik de van niets wetende lezer te bekennen dat het pseudoniem N(icolaas) Matsier een anagram is van T(jit) Reinsma. Ik wist niet eens dat zij en ik achternicht en achterneef waren! Fries lezen kan ik maar een beetje, ik ben niet grootgebracht of opgegroeid in die taal. Curieus is het zeker dat zij en ik nog eens extra familie van elkaar zijn geworden door Carroll.

Om terug te keren naar de puns: het meest massieve vraagstuk in deze categorie wordt gevormd door het onderzeese lesrooster, dat bereidwillig wordt opgesomd door de Nepschildpad. Lagere- en middelbareschoolvakken worden door Carroll bekwaam verminkt. Reeling and Writhing (reading and writing: voor alle zekerheid zet ik de niet-verminkte vakken er maar even achter), Ambition (addition), Distraction (subtraction), Uglification (multiplication), Derision (division). Dus lezen en schrijven, optellen, aftrekken, vermenigvuldigen, delen: die zullen er in de vertaling doorheen moeten schemeren. Net zoals dat geldt voor de vakken Mystery, ancient and modern (geschiedenis dus), Seaography, Drawling (tekenen, zeg maar), Stretching (‘schetsen’) en Fainting in Coils (painting in oils). De laatst genoemde vakken gedoceerd door een oude aal, één keer per week. Tot slot duikt er nog een Classical Master op, van wie men Laughing and Grief kreeg (Latijn en Grieks, maar dan net even anders).

Te aardig om in dit verband niet te vermelden is dat mevrouw B. Westerveld, leerares Engelsche taal en letterkunde aan de Nutskweekschool te Haarlem, dit ‘Laughing and Grief’ eenvoudigweg vertaalt met Lachen en Huilen. Op die manier de complete *Alice* vertalen, een interessant project: wie maakt de meeste grappen weg?

Ik houd het hierbij. Het aantal voorbeelden zou met gemak verdriedubbeld kunnen worden. Ik moet zeggen dat ik profijt heb gehad van Martin Gardners al meermalen genoemde *Annotated Alice*. Dat boek dateert in zijn eerste gedaante van 1960. Mijn meeste voorgangers kunnen het niet gelezen hebben.

Maar het commentaar van Gardner heeft op mijn vertalingen van 1989 en 1994 nauwelijks invloed gehad. Alleen op één zeer ondergeschikt punt heeft Gardners informatie gewicht in de schaal gelegd. Ik heb het over de namen van de drie ‘little sisters’ onder in de Treacle Well: Elsie, Lacie en Tillie. Dat zijn verwijzingen, zo valt bij Gardner te lezen, naar de voornamen van de drie zusjes Liddell. Elsie is ontstaan uit de initialen van Lorina Charlotte, Lacie is een omzetting van Alice, en Tillie was de roepnaam van Matilda.

Als je dat nu toch weet, als vertaler, doe je je best om die zusjes erin te houden, ook al hoeft niemand dat in de gaten te hebben. In mijn vertaling heet het drietal: Lorilot, Celia en Tillie. De zusjes hebben tot dusver steevast rijmende namen gehad in de Nederlandse vertalingen. Volop rijmend, bedoel ik, over twee of drie lettergrepen. Ik geloof dat Ten Raa ermee begonnen is, zomaar, ik zou niet weten waarom. Vervolgens hebben alle andere vertalers als bij afspraak verder gerijmd met de zusjes. Ik som ze op. Ten Raa: Hetty, Betty en Letty. Van Oven-Van Doorn: Mollie, Dollie en Pollie. Kossmann en Reedijk: Trinie, Minie en Linie. Hans Andreus: Lieneke, Mieneke en Tineke. Gonne Andriessse-Van de Zande: Annie, Hannie en Jannie. Eelke de Jong: Hettie, Bettie en Lettie. Het is een kleine, geheimzinnige stap, van Ten Raas i-grecs naar De Jongs ies. Van 1899 naar 1981, il n'y a qu'un pas.

De publicatie van de aantekeningen van Martin Gardner heeft in drie etappes plaatsgevonden. In 1960 verscheen de eerste versie, *The Annotated Alice*; in 1990 *More Annotated Alice*; in 2000 *The Definitive Annotated Alice*. Het is een cumulatief werkstuk. Martin Gardner breidde het zelf uit, naar bevind van zaken, maar had ook een netwerk van Carrollianen en enthousiaste lezers over de hele wereld. Hun op- en aanmerkingen honoreerde hij vaak in nieuwe noten. Dat er überhaupt een 'definitieve' editie is verschenen, zal overigens eerder veroorzaakt zijn door de vorderende leeftijd van de auteur (die geboren werd in 1914) dan door een overtuiging dat het werk erop zat. Dat werk had immers een bijna inherent uitdagend karakter.

De editie van 1960 heb ik ernaast gehad toen ik mijn vertaling van *Alice* in 1989 maakte, en die van 1990 toen ik *Achter de Spiegel* vertaalde. Maar het belang dat zulke aantekeningen kunnen hebben, en de rol die zij kunnen spelen, zijn bij het maken van een 'gewone' vertaling toch tamelijk beperkt. Annotaties kunnen de vertaler het comfortabele gevoel geven dat hij over de benodigde achtergrondkennis beschikt, maar een directe invloed op vertaalbeslissingen hebben ze maar zelden gehad – zoals eerder al werd aangestipt.

Maar de relatie tussen de aantekeningen van Gardner en de twee door Carroll vertelde avonturen van *Alice* begon te veranderen, nadat eenmaal het besluit was gevallen dat de definitieve versie van Martin Gardners *Annotated Alice* in vertaling zou gaan verschijnen bij uitgeverij Athenaeum-Polak & Van Gennep, in de zogenaamde Gouden Reeks.

Het was bij lange na niet voldoende, zoals ik in mijn onschuld gemeend had, om nu de annotaties van Gardner te vertalen, en die toe te voegen aan de twee al voorhanden vertalingen van *Alice in Wonderland* en *Achter de Spiegel*. 'Van geen kant', zoals Fiedeldop (Tweedledee) zou zeggen, of 'Mooi niet!', zoals Fiedeldij (Tweedledum) direct zou aanvullen. Want de ogenschijnlijk simpele relatie tussen de Engelse teksten van Carroll en het commentaar van Gardner doet zich vaak niet helemaal in dezelfde vorm voor in vertaling.

Als er bij sommige woordspelingen van Carroll noten voorkomen, terwijl ik de puns in kwestie in mijn vertaling niet helemaal of helemaal niet binnenboord heb weten te houden, dan komen die noten in de lucht te hangen. Hetzelfde geldt voor bepaalde regels of woorden in de vertaalde gedichten. Die dienen nu eenmaal een

fatsoenlijk metrum en rijmschema te krijgen, of, liever nog, te behouden – en je kunt meestal niet alles hebben: een honderd procent dekkende betekenis, plus een voor de volle honderd procent overeenkomstige vorm.

Vandaar dat ik de vertaling, waar ik kans zag, op allerlei plaatsen herzien of gewijzigd of bijgesteld heb – om Gardners noten te kunnen aanhouden. Dat lukte weliswaar niet overal, maar het was een bijzondere tak van sport. Om wat concreter te worden: één enkel voorbeeld van het soort zaken dat zich kan voordoen. In het gedicht ‘De Walrus en de Timmerman (in het hoofdstuk ‘Fiedeldij en Fiedeldop’, *Achter de Spiegel*) komt een befaamde (in het Engels vaak geciteerde) strofe voor:

‘The Time has come,’ the Walrus said,
‘To talk of many things:
Of shoes – and ships – and sealing-wax –
Of cabbages – and kings –
And why the sea is boiling hot –
And whether pigs have wings.’

Gardners desbetreffende annotatie was in mijn eerdere vertaling zonder consequenties gebleven. Ik had de strofe als volgt vertaald:

‘t Moment is daar,’ aldus de Rus,
‘Voor levendig gekout:
Van schoen – en schip – en zegellak –
Goud – en natuurbehoud –
Tot: wat de zee zo zieden doet –
En of een varken brauwt.’

Tot een rijmklank (driemaal benodigd) die een varken ook in het Nederlands in het mogelijke bezit van vleugels zou stellen, had ik tot mijn spijt geen kans gezien. Maar om de verdwijning van ‘cabbages – and kings’ had ik me niet bekreund. Nu wijst Gardner er in zijn noot op dat *Cabbages and Kings* de titel is geworden van een boek van de schrijver O. Henry (1862-1910). Die noot wilde ik als het even kon toch wel graag houden. Dus luidt de strofe nu als volgt (helaas nog steeds zonder dat het varken de al dan niet vermeende vleugels krijgt):

‘t Moment is daar,’ aldus de Rus,
‘Voor een gesprek vol jool:
Van schoen – en schip – en zegellak –
Van koningen – en kool –
Tot: wat de zee zo zieden doet –
En: speelt een zwijn viool?’

Het is maar een voorbeeld – de lezer die het naadje van de kous zou willen weten, zou niet alleen de eerdere en de latere vertalingen moeten vergelijken, maar ook

Gardners annotaties in het Engels met wat er in het Nederlands van geworden is. Wat ik overigens met mijn reparaties en tegemoetkomingen aan Gardners noten zal doen als het, na de editie met zijn aantekeningen, nog weer eens tot een uitgave komt van weer een 'gewone' *Alice in Wonderland* en/of *Achter de Spiegel*, dat zie ik dan wel weer. Maar wat mij betreft is de geannoteerde *Alice* van Gardner deze door mij niet helemaal voorziene moeite zeker waard geweest.